

Новиков А. О.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови, літератури
та методики навчанняГлухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

ДИСКУРС ЖЕРТОВНОСТІ І ЗРАДИ У ДРАМАТУРГІЇ Л. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ Й В. ШЕВЧУКА

Анотація. У статті робиться порівняльний аналіз головних і другорядних персонажів в історичних п'єсах Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» і В. Шевчука «Брама смертельної тіні». Констатується, що у змальованні образу Мазепи в обох драматургів чимало спільного. Для них опальний гетьман є беззаперечним національним героєм, який на вівтар незалежної української держави поклав власне життя. Водночас в обох драмах категорично засуджується таке явище, як кочубеїщина. І для Старицької-Черняхівської, і для Шевчука воно є синонімом зради.

Ключові слова: Мазепа, Кочубей, Петро І, Антихрист, московська окупація, Таємна Вечеря, зрада.

Постановка проблеми. Постать Івана Мазепи ніколи не була обділена увагою митців, оскільки це один із найвідоміших у світі українців. Усе його життя, наповнене неймовірними пригодами, зокрема любовними, – по суті, суцільний авантюристичний роман. Притому це стосується як молодих років, так і останніх, коли літній гетьман, який упродовж двох десятиліть начебто вірою і правдою служив своєму сюзеренові, російському цареві Петру І, під час шведсько-московської війни разом із кількома підпорядкованими йому козацькими полками несподівано перейшов на бік шведського короля Карла XII.

Образ Мазепи упродовж століть знайшов втілення у десятках романів, поем, п'єс, інсценізацій, зокрема Дж. Байрона, К. Рилєєва, О. Пушкіна, В. Гюго, Ю. Словацького, Т. Булгарина, М. Старицького, Б. Лепкого, І. Карпенка-Карого, В. Чемериса та багатьох інших, не говорячи вже про чисельні музичні твори, портрети та гравюри з його зображеннями. Притому ставлення до опального гетьмана у митців було неоднозначним. Воно істотно залежало від світогляду, наявності чи відсутності певних політичних мотивів в авторів, котрі створювали його образ. Так, у поета-романтика Байрона ставлення до цієї неординарної особистості, швидше за все, було нейтральним, оскільки його приваблювала в очільникові України, насамперед, ексцентрична поведінка, а надто небували любовні колізії в молоді роки. Саме цей період життя Мазепи він і віддзеркалив у своїй однойменній поемі. Водночас російський поет-декабрист Рилєєв шукав у постаті Мазепи близькі йому вільнолюбні мотиви. Отже, виклик гетьмана царю-тирану, його боротьба за українську державність сприймалися ним у позитивному контексті, свідченням чого є поема «Войнаровский». Зовсім в іншому світлі бачиться Мазепа Пушкіну, який щодо українського питання стояв на проімперських позиціях, для якого Петро І був незаперечним авторитетом. Тому цілком закономірно, що для автора «Полтави» український гетьман є однозначно зрадником, а отже, і змальовує він його, відповідно, у непривабливих, чорних фарбах, навіть спотворює, цілком свідомо порушуючи

принцип історизму. У цьому погляді відомого російського поета повністю збігаються з офіційною державною ідеологією.

Вкрай негативне ставлення до постаті Мазепи з боку російської влади, підкріплене церковною анафемою, зберігалось і впродовж усієї радянської доби, хоча окремі українські письменники навіть у ці непрості часи намагалися змальовувати його образ правдивим. У цьому контексті варто згадати поему В. Сосюри «Мазепа» (1929–1960), а також драму Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» (1928). З останньою багато в чому перегукується п'єса Валерія Шевчука «Брама смертельної тіні», яка, щоправда, була написана у середині 1990-х рр., тобто вже у добу незалежної України.

П'єса Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» побіжно розглядалась у дисертаційному дослідженні В. Швеца «Історична драматургія Л. Старицької-Черняхівської (Проблематика і поетика)» (2008), а драмі В. Шевчука певна увага приділена А. Усовою (Скляр) у статті «Присягаю... для загального добра матері моєї Вітчизни: естетична цінність характеру І. Мазепи (на матеріалі п'єси В. Шевчука “Брама смертельної тіні”» (2011). Проте жодного разу не було зроблено порівняльного аналізу згаданих творів.

Метою статті є порівняльний аналіз головних і другорядних образів у драмах Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» і В. Шевчука «Брама смертельної тіні».

Виклад основного матеріалу. Впадає в око дещо нетрадиційна структура Шевчукового твору. Драма складається з двох дій та двох інтермедій – добре призабутого старовинного різновиду п'єси, попередниці сучасної комедії. Саме в інтермедіях автор намагається пояснити деякі моменти, які, можливо, не зовсім доречні в основному тексті. Вдається Шевчук і до деяких інших літературних прийомів, зокрема сновидінь Мазепи й пророкувань старої козацької ворожки, котра наділена можливістю заглядати в майбутнє, зокрема й далеке. Прикметно, що видіння ворожки побудовані за принципом кінематографу, де кадр змінює кадр. Вона має змогу спостерігати за майбутніми подіями, як у кіно, і розповідає про побачене гетьману.

Загалом персонажі Шевчука суттєво нагадують відповідні образи у п'єсі Старицької-Черняхівської. До певної міри це стосується й головного героя – Івана Мазепи. І там, і там це видатний політичний діяч, великий патріот, готовий принести своє життя в жертву заради визволення Вітчизни із-під влади Московії. Прикметно, що автори обох творів послідовно проводять думку, що той рішучий крок, котрий здійснив Мазепа на схилі років, не був спонтанним, а тим більше вимушеним, тобто прийнятим під тиском козацької старшини, на чому наполягають деякі історики, зокрема М. Грушевський. Тому важливо звернути увагу на те, що в останнє десятиріччя XIX – на

початку XX ст. у вітчизняній історіографії домінувала думка, що в дійсності Мазепа «не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму» [1; 3], що його вчинок став лише логічним завершенням політики Богдана Хмельницького, який тримав курс на союзницькі відносини зі Швецією, «котрим забезпечувалася повна політична незалежність України» [1, с. 5]. Розриву стосунків із Московією вимагало від гетьмана його найближче військово-політичне оточення. Отже, Мазепі, мовляв, не залишалось нічого іншого, як виконати волю своїх сподвижників. Обґрунтовуючи свою позицію, М. Грушевський у праці «На українські теми. “Мазепинство” і “Богданівство”» наводить цитату із записок Пилипа Орлика, де наголошується, що «старшина нагадувала Мазепі честь і славу Богданову, за те, що він визволив Україну від Польщі, і грозила вічними прокльонами Мазепі, коли він упустить цей момент, не визволивши Україну від Москви» [1, с. 5].

Прикметно, що схожі слова в обох драмах автори вкладають в уста прилуцького полковника Д. Горленка – одного з найрадикальніших прибічників збройного повстання. І це не випадково, оскільки останній на чолі п'ятитисячного козацького загону незадовго до цих подій на вимогу Петра I був відряджений Мазепою до Прибалтики, де у складі російської армії змушений був брати участь у Північній війні, а отже, був безпосереднім свідком сваволі щодо козаків і його самого з боку московських високопосадовців. Ось з якою промовою Горленко звертається до Мазепи у драмі Л. Старицької-Черняхівської:

Яка біда була на Україні,
Коли Богдан зібрав січовиків
І на ляхів, немов Давид той, рушив.
За те і ми, і діти наші всі,
І діти їх ублажимо його ймення...
І так тебе клястимемо усі,
Коли ти нас із царської неволі
Не визволиш тепер [2, с. 300].

У п'єсі В. Шевчука прилуцький полковник говорить Мазепі: «Як ми за душу Богдана Хмельницького завжди Бога молимо і ім'я його хвалимо, що Україну від лядського іґа звільнив, так у супротивний спосіб і ми, і діти наші у вічні роди душу й кістки твої проклинати будемо, коли нас за гетьманства свого після смерті своєї в такій неволі залишиш» [4, с. 60]

Так само в обох творах підштовхують до рішучих дій Мазепу й інші його найближчі соратники – генеральний писар П. Орлик, генеральний обозний І. Ломиковський, миргородський полковник Д. Апостол тощо. Притому і в Старицької-Черняхівської, і в Шевчука радикальні настрої козацької старшини лише укріплюють віру гетьмана у правильності вже давно прийнятого ним рішення щодо розриву відносин із Петром I.

Утім, в образах головних героїв творів, що аналізуються, не лише багато спільного, а й чимало відмінного. Мазепа Старицької-Черняхівської добре усвідомлює, що московська окупація є смертельною загрозою, власне, для самого існування його Вітчизни, що цар Петро хоче знищити в Україні будь-яке самоврядування («І на Москву хліб сіяти ми будем!») [2, с. 270]. Водночас гетьман розуміє й те, що власними силами козакам таку орду не здолати. Отже, він, мудрий і передбачливий політик, заздалегідь продумав, здавалось би все, а головне, свої дії таємно скоординував із Карлом XII і лише напередодні збройного виступу зізнався своїм прибічникам у тому, що має

від шведського короля універсал, в якому останній гарантує Україні незалежність [2, с. 303–304].

Центральний персонаж п'єси Шевчука, на перший погляд, нагадує свого попередника з драми Старицької-Черняхівської. Він такий самий мудрий і втаємничений, спроможний діждатися слушного моменту, аби досягти мети. «Чи я ж дурень дочасно відступати від царя, поки не побачу крайньої потреби, – говорить Шевчуків Мазепа своєму вірному соратнику Пилипу Орлику. – Дочекаємося, поки царська величність не здатний буде не тільки України, але й держави своєї від потенції шведської оборонити. Поки що шведи б'ють царське військо. На це у мене й України цілої єдина надія – своєю силою ми ту махину не подолаємо» [4, с. 60]. Разом із тим під час змалювання образу свого героя автор «Брами смертельної тіні» вдається до старого вивіреного прийому. Аби надати йому ореол мученика, а боротьбі з царем-тираном святості, він апелює до Біблії, активно використовує теми вічного протистояння сил світла і темряви, добра і зла, Христа й Антихриста, один із найвідоміших епізодів, що фігурує в Євангелії як Таємна Вечеря, проектує на схожу сцену у своїй драмі. Неважко провести паралелі і поміж відповідними дійовими особами. Лік Спасителя чітко проступає крізь образ самого Мазепи, а апостоли – це, звичайно ж, найближче оточення гетьмана. Навіть сама назва твору запозичена з Біблії – книги Йова. Йдеться, зокрема, про главу 38, де Господь запитує Йова: «Чи для тебе відкриті були брами смерті, і чи бачив ти брами смертельної тіні?»

Готуючись до своєї великої місії, Шевчуків Мазепа переосмислює все своє життя, передусім бурхливу молодість, коли основним його заняттям при дворі польського короля було полювання за серцями численних красунь, і доходить висновку, що ту велику силу і красу, якими нагородив його Бог, він розтрачував «на порожнечу» [4, с. 45], а отже, настав час здійснити той вчинок, для якого, власне, Всевишній його й послав у цей світ.

Разом із тим гетьман усвідомлює, що повстання може закінчитися й поразкою («ми всі стоїмо перед брамою смертельної тіні. Чи ковтне вона нас, чи віддалиться, але станьмо перед нею з мужнім чолом!») [4, с. 58]. Недарма драма розпочинається з пророчого сну, під час якого Мазепа спостерігає за власною страстю, точніше, екзекуцією над лялькою, котра є його уособленням. Щобільше, стара козацька ворожка, яка має можливість заглядати в майбутнє, розповідає гетьманові про сумні його перспективи. Але і це його не зупиняє. «Інакше я зрадив би надію мою, – зауважує він, – а надія моя – на вічність, бо сказав Соломон: “Невинне прокляття не сповниться”» [4, с. 56]. Впевненості Мазепі додає те, що він точно знає (зі слів тієї ж ворожки): мине кілька століть і народ його зрозуміє й почне прославляти. Це точно знає автор «Брами смертельної тіні», оскільки створює образ свого героя вже в добу української незалежності, коли неординарний вчинок великого гетьмана насправді належним чином був поцінований.

Своє рішення кинути виклик тирану Мазепа, як уже йшлося, приймає заздалегідь, притому самостійно і цілком виважено. Доброю ілюстрацією до цього є його розмови з матір'ю, П. Орликом, П. Полуботком, тінню гетьмана-повстанця Петрика (П. Іваненка). Напередодні повстання гетьману конче необхідна їхня моральна підтримка. Він переконаний у своєму покликанні звільнити український народ від московської окупації. Для нього це свята справа, оскільки Петра I він сприймає як Антихриста. Недарма ж люди пошепки говорять, що насправді московський цар – не помазанник Божий, а диявол у людській

подобі, який «не тільки бідного мордує, але й багатого, і всю Вітчизну нашу» [4, с. 44].

Загалом роль Святого Письма у «Брамі смертельної тіні» має надзвичайно велике значення. Християнськими мотивами тут пронизано практично все, починаючи з відомого історичного рішення, яке приймає гетьман. Свої думки Мазепа підкріплює висловлюваннями апостола Якова: «Тож підкоріться Богові та спротивляйтеся дияволу – то й утече він від вас», одкровеннями інших біблійних персонажів. А сцена його наради з козацькою старшиною нагадує, як уже йшлося, біблійну Таємну Вечерю [4, с. 60].

Неважко провести й інші багатозначущі паралелі. Спаситель приніс Себе в жертву за людські гріхи, і очільник України зійшов на Голгофу заради своїх співвітчизників. «Бог знає, – говорить він Орлику, – що я все не для себе чиню, але для вас усіх, жінок та дітей ваших» [4, с. 57]. Водночас у гетьмана, як у Сина Божого, чимало підстав остерегатися зрадника – «нового Іуди, нового Кочубея». Згідно з історичним моментом, він цитує Євангеліє від Матвія: «Усі ви через мене спокуситеся цієї ночі. Бо написано: уражу пастиря – і розпорозяться вівці отари» [4, с. 61].

Козацька старшина, як і Христові учні, запевняє Мазепу у своїй беззаперечній вірності і йому особисто, і тій великій справі, котрій усі вони служать. Однак у скрутний час чимало з них покинуть гетьмана, як, згідно зі Священним Писанням, відступився від свого Вчителя і святий Петро. Співвітчизники здебільшого не змогли гідно поцінувати велику жертву свого гетьмана. Не змігши позбавитись свого рабського стану, вони зрадили йому і, як безголось вівці, покійно пішли на заклання – стали присягати царю-дияволу без жодних умов («стоять і кланяються») [4, с. 68]. Піднялася за гетьмана лише волелюбна «Запорізька Січ із Костем Гордієнком» [4, с. 69].

Крім того, дехто з колишніх соратників гетьмана став справжнім Юдою. Серед останніх – передусім полковники Іван Ніс і Гнат Галаган. Перший показав ворогам таємний вхід до укріпленої гетьманської столиці Батурина, а другий повів царське військо нищити Запорізьку Січ.

Дуже швидко переорієнтувалася і вчена братія. Шевчук вельми вдало демонструє це у своїх інтермедіях. У першій зображується сцена вшанування Мазепи. У ній перед портретом гетьмана, увішаного гірляндами, виголошуються урочисті промови на його честь. А в другій проводиться вже так звана контрадедикація, і дія відбувається перед таблицею з написом «Зменник». Таблиця обкладена бур'яном, і вчені мужі тепер з усіх сил тужаться якнайвідчутніше принизити колишнього кумира. Притому основні фігуранти першої і другої інтермедій одні й ті самі – професори Києво-Могилянської академії С. Яворський і Т. Прокопович.

Варто акцентувати й на тому, що в обох творах зрада асоціюється не тільки з Юдою, а й з Кочубеєм. Щоправда, у драмі Старицької-Черняхівської Кочубей є дійвою особою, а в Шевчуковій його образ присутній опосередковано. Крім того, в обох п'єсах, а надто у «Брамі смертельної тіні», ім'я Кочубея сприймається вже як загальне (кочубейщина), що цілком узгоджується з історичними реаліями, оскільки зрада тоді в українському суспільстві насправді набула масового характеру. Недарма Ю. Шевельов зауважив: «Політично і військово Переяслав став початком поразки тому, що різні українські кола втягали Москву в Україну, намагаючись використати її проти внутрішніх ворогів. Повне розуміння цього приписується ще Мазепі. <...>

Розріст цього комплексу змусив Мазепу до суворой конспірації, що не дала йому змоги військово підготуватися до бою під Полтавою. Бій під Полтавою виграв Росії не Петро I, а українські Кочубеї» [3, с. 15].

Заслугують на увагу і образи ворогів – Петра I й Олександра Меншикова. У п'єсі Старицької-Черняхівської Петро I поводить у Мазепиному палаці розв'язно – разом із Меншиковим пиячить і займається розпущою. Попри те, що гетьман вірно служить Московії впродовж двадцяти років, цар відкрито погрожує знищити залишки української автономії:

Я эту Сечь до камня разорю,
Гнездо воров, гнездо измены, бунта!
Полковников своих вам дам. <...>
Но только
Закроешь ты глаза, – гетманства здесь
Уж не видать; где двое правят – душно [2, с. 269].

У драмі Шевчука Петро I не є дійвою особою, проте його ім'я постійно згадується в розмовах персонажів, а надто у висловлюваннях головного героя. Притому так само зазвичай у негативному контексті. Натомість у п'єсі повноцінно фігурує Меншиков, який почувается у Мазепиній резиденції як господар, з козацькою старшиною поводить зверхньо, а самого очільника України називає *гетьманишкой* [4, с. 59].

По-різному змальовується драматургами Мотря. У Л. Старицької-Черняхівської Мазепина кохана палка патріотка, яка беззастережно любить Україну. На відміну від своїх батьків, вона не може і не хоче миритися з московською окупацією. Своїми розмовами й гострими запитаннями дівчина начебто підштовхує гетьмана до рішучих дій:

Ясновельможний гетьмане, скажіть,
Чого живуть ляхи, і турки, й німці,
І кожен з них свого лиш короля
І відає, й шанує, а над нами
Потенція московська? [2, с. 207].

Судячи з усього, головна героїня Старицької-Черняхівської, власне, й покохала гетьмана тому, що повірила у його спроможність звільнити Україну від ненависного їй московського ярма. Звертаючись до судженого, вона говорить:

Мій гетьмане! Тебе лише кохаю...
Що молодість! Нащо вона мені? <...>
Де будеш ти, – там буду й я. Всі муки,
Злигодні всі з тобою поділю,
І радощі, і славу, і неславу <...>
Впадем в безодню разом.
Життя чи смерть – з тобою і навік!
Та вірю я, що ти все переможеш,
Що зірвеш ти ненависне ярмо,
Що ти даси вінець державний <...>
З тобою завжди, скрізь,
І тут, і там! До смерті і по смерті! [2, с. 260–261].

Зовсім інший портрет Мазепиної пасії пропонує Шевчук, в якого, на відміну від його літературної попередниці, Мотря навіть не є центральним жіночим персонажем. В автора «Брами смертельної тіні» це пересічна дівчина, про кохання якої до

старого гетьмана навряд чи можна говорити взагалі. Драматург акцентує на тому, що його героїня не цікавиться ані державними справами судженого, ані його політичними поглядами. Навіть про його таємний задум вона дізнається (і то цілком випадково) лише у фіналі п'єси. Головна мета Шевчукової Мотрі вельми приземлена – якнайшвидше, а головне, вдало вийти заміж. Її почуття до Мазепи закінчується при першій же перепоні. Дівчина не тільки відмовляється перечекати в монастирі, поки гетьман уладнає справу з їхнім шлюбом, а навпаки, досить швидко знаходить йому заміну й одружується з новим генеральним суддею В. Чуйкевичем. Не менш яскраво Мотрин прагматизм проявляється й тоді, коли, зрозумівши, що Мазепина справа програна, вона умовляє свого чоловіка відступитися від опального очільника України («бо старому втрачати нема чого, а нам є») [4, с. 65].

Висновки. Підсумовуючи, варто звернути увагу на те, що і в драмі Л. Старицької-Черняхівської, і в п'єсі В. Шевчука, за великим рахунком, протиставляються такі вічні філософські категорії, як добро і зло. Уособленням добра, а отже, і правди, світла є, звичайно ж, гетьман І. Мазепа, а також його вірні соратники П. Орлик, А. Войнаровський, кошовий отаман К. Гордієнко, запорізькі козаки. Всі вони беззастережно поклали свої життя на вівтар свободи, принесли себе в жертву заради Вітчизни. Водночас на боці зла, темних сил виступають московський цар Петро I та його незмінний поплічник О. Меншиков, які поставили собі за мету знищити щонайменші паростки української незалежності. Зі ще більшим злом асоціюється в обох драмах таке негативне явище, як кочубейщина, тобто зрадництво, що, ніби ржа, роз'їдає українське суспільство зсередини.

Література:

1. Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. Грушевський // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 2–7.
2. Старицька-Черняхівська Л.М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Л.М. Старицька-Черняхівська / Вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю.М. Хорунжого. – К.: Наук. думка, 2000. – 848 с.

3. Шевельов Ю. Москва, Маросейка / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Триптих про призначення України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2013. – С. 10–17.
4. Шевчук В. Брама смертельної тіні / В. Шевчук // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 40–71.

Новиков А. А. Дискурс жертвенности и предательства в драматургии Л. Старицкой-Черняховской и В. Шевчука

Аннотация. В статье делается сравнительный анализ главных и второстепенных персонажей в исторических пьесах Л. Старицкой-Черняховской «Иван Мазепа» и В. Шевчука «Брама смертельной тени». Констатируется, что в изображении образа Мазепы в обоих драматургов много общего. Для них опальный гетман является безоговорочно национальным героем, который на алтарь независимого украинского государства возложил свою жизнь. В то же время в обеих драмах категорически осуждается такое явление, как кочубеевщина. И для Старицкой-Черняховской, и для Шевчука оно является синонимом предательства.

Ключевые слова: Мазепа, Кочубей, Петр I, Антихрист, московская оккупация, Тайная Вечеря, предательство.

Novykov A. Discourse of sacrifice and treachery in dramatic works by L. Staryts'ka-Cherniakhivs'ka and V. Shevchuk

Summary. The paper deals with the main and supporting characters that appear in the historical plays “Ivan Mazepa” by L. Staryts'ka-Cherniakhivs'ka and “Brama Smertel'noi tini” (“The Gate of the Deadly Shadow”) by V. Shevchuk, their comparative analysis is done. It is noted that the depiction of Mazepa's character by both playwrights has much in common. Both authors consider the out-of-favor hetman to be a national hero who has sacrificed his life for the sake of the independent Ukrainian state. At the same time in both dramatic works such phenomenon as kochubeivshchyna is categorically condemned. Both for L. Staryts'ka-Cherniakhivs'ka and V. Shevchuk it is synonymous to treachery.

Key words: Mazepa, Kochubei, Peter I, Antichrist, Moscow occupation, the Last Supper, treachery.